

мр Татјана КОПРИВИЦА*

ЦРНА ГОРА И МЕЂУНАРОДНЕ ИЗЛОЖБЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА

ABSTRACT: *By the present text, the author deals with the participation of Montenegro in the International Ethnographic Exhibition in Moscow (in 1867), Liège (in 1905) and in London (in 1907), as well as with the preparations for the Exhibition in Vienna (in 1873) and in Paris (in 1900). The present paper emphasizes also great effects of the listed Exhibitions on diplomatic activities of Prince Nikole Petrovic, particularly prior to 1878 when Montenegro was internationally recognized in the Berlin Congress.*

KEY WORDS: *Montenegro, exhibitions, diplomacy, Prince Nikola, Liège, London, Paris, Vienna*

Организовање изложби, на којима би била представљена достигнућа у техничким, културним и привредним областима на националном нивоу најприје се укоријенило у Француској крајем XVIII вијека. Ипак, прва велика Свјетска изложба одржана је у Лондону 1851. године. Од тада, до почетка I свјетског рата, организовано је око двадесет великих изложби. На свјетским изложбама, Црна Гора је била заступљена само једном, 1905. године у Лијежу.

Прва међународна изложба на којој је је Црна Гора учествовала одржана је у Москви 1867. године. Друштво пријатеља природних наука, антропологије и етнографије са Московског универзитета одлучило је 1864. године да организује Свесловенски конгрес и Прву сверуску етнографску изложбу у Москви у априлу 1867. године.¹ Професор Мо-

* Ауторка је виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ *Всероссійская этнографическая выставка и славянскій съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 5 *et passim*; N. Knight, *The Empire on Display: Ethnographic Exhibition and the Conceptualization of Human Diversity in Postemancipation Russia*, Washington 2001, 2 *et passim*.

сковског универзитета Н. А. Попов, добио је задужење да контактира научна друштва и приватна лица у словенским земљама и да преузме организацију словенског одјелка Изложбе. Организациони комитет изложбе упутио је прецизна упутства учесницима: „... одијело које ово друштво тражи нека буде домаће, чисто, народно и потпуно, све од главе до пете, а особито без икаквих уведених новости... Добро би било да уз одијело буде цртеж ма и најпростији како који комад од одијела на човјеку стоји јер без тога комитет може починити нехотичних погрешака кад стане фигуре намјештати“.² Постојала је и идеја да се оснује Свесловенски музеј у Русији па су организатори поставили услов да експонати буду неповратни.³

Идеја о учешћу Црне Горе на овој изложби добро је примљена на црногорском двору. Књаз Никола и књагиња Даринка и лично су се одазвали око одабира експоната. Књаз Никола је поклатио црногорску ношњу, књагиња Даринка црногорски женски појас-јакичар и мушку црногорску ношњу, а архимандрит Нићифор Дучић, школски управитељ, дјелове женске ношње и одијела Бокелке и Бокела.⁴ Студент Мирко Меденица сакупио је један дио етнографског материјала на терену Мораче и Васојевића. Архимандрит Дучић је ову поставку обогатио и фотографијама и цртежима ношњи и црногорских мотивима.⁵ Експонати су били изложени на луткама, око којих је постављена маховина и разноврсно растине да би се дочарао аутентични амбијент Црне Горе.

Као своје представнике, књаз је на ову изложбу, почетком маја 1867. године, послао војводу Петра Вукотића и војводу Илију Пламенца.⁶ Они су у Русију путовали „поради узајамности свесловенске, која се овим случајем хоће да покаже“, али су имали и другу мисију, о којој

² *Всероссийская этнографическая выставка и славянской съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 11-12.

³ Сав етнографски материјал са изложбе постао је дио јавног музеја Румјанцева и етнографског музеја Дашкова а 1902. је прешао у власништво Етнографског одјелена Руског музеја, из кога је 1948. формиран Руски етнографски музеј. Према евиденцији Олге Карпове, кустоса Руског етнографског музеја, црногорска збирка броји око 300 предмета. Музејски радници у Црној Гори имају евиденцију за 165 (14 комада оружја, 134 текстилна предмета, 6 кожних силава, 3 украсне игле за косу, три јакичара, фишеклије, обућа и др), цф. Т. Вукадиновић, *Црногорска збирка од књажевских дарова, Побједа*, бр. 13986, 14. новембар 2004, 15.

⁴ *Ид., оп. цит.*, 15; За фотографије црногорске ношње са изложбе цф. О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 60-61).

⁵ Л. Павловић, *Прије 101 годину Црна Гора и Бока Которска на Свесловенској етнографској изложби у Москви, Побједа*, година XXV, бр. 2684, недјеља, 14. јануар 1968. године, 6.

⁶ *Всероссийская этнографическая выставка и славянской съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 150, 408-409.

књаз пише: *“Они ће из Москве ићи и у Петроград, јединствено да од руског Правитељства траже неку суму од оних новаца, које је покојни Владика Петар II у закладу руску положио”*.⁷ Црногорски делегати су на изложбу стигли са закашњењем, али зато и остали дуже од свих. Н. М. Аласин, члан организационог комитета Изложбе, по црногорским делегатима је послао поклон за књаза Николу - албум фотографија Москве.⁸

Исте године, 1867, одржана је и Свјетска изложба у Паризу (*Exposition Universelle d'Art et d'industrie*). Италијански посланик у Цариграду, Барболани, наводи да је, према свједочанству Вервер-паше, 1865. године, Црна Гора добила позив од Али-паше, османског министра иностраних послова да, у склопу Османског царства, учествује на Свјетској изложби у Паризу 1867. године. Књаз Никола је тврдио да овај позив није никад стигао на Цетиње.⁹

На изложби 1867. године у Паризу Црна Гора није учествовала, али је књаз Никола посјетио ову манифестацију. На путовање у Париз књаза је подстицао француски конзул у Скадру Вијет, који је сматрао да би то могло бити од пресудног значаја да се књаз спасе од *„панславистичке пресије која се једновремено врши из Петрограда и Београда”*.¹⁰ Очекивало се да ће се у то вријеме у Паризу наћи и османски султан, те да би уз посредовање Француске, могло доћи до споразума Црне Горе и Османског царства око спорних питања и да би се тиме могао избјећи њихов оружани сукоб.¹¹ Насупрот француској, руска и српска дипломатија су узалудно настојале да до овог пута не дође. Средином јуна 1867. конзул Вијет је јавио на Цетиње да ће француски цар Луј Наполеон III са задовољством примити црногорског суверена, који је већ 22. јуна кренуо на пут за Париз, преко Котора и Венеције. Књазу Николи, који се иначе школовао у француској престоници, била је ово прва посјета Француској у својству владара. Књаза су 8. јула примили цар и царица, а разговарао је и са министром спољних послова Француске. Књаз је уговорио и разговор са министром спољних послова Османског царства

⁷ Књаз Никола Гарашанину, 9. мај 1867, Записи, књига XIV, свеска 3, септембар 1935, 16.

⁸ *Всероссийская этнографическая выставка и славянский съездъ въ маѣ 1867 года*, Москва 1867, 409.

⁹ *Il ministro a Constantinopoli, Barbolani al ministro degli esteri, Visconti Venosta, Constantinopoli, 5 Aprile 1872, Crna Gora u spoljnoj politici Italije [Montenegro nella politica estera d'Italia], 1861-1875*, eds. Lj. Aleksić-Pejković, S. Burzanović, Podgorica 2011, 393-395.

¹⁰ Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 142; R. Rasporović, *Istorija diplomatije Crne Gore*, 2nd ed, Podgorica 2009, 214-215.

¹¹ Д. Вујовић, *op. cit.*, 142-143.

Фуад-пашом, али до овог сусрета није дошло, јер је Фуад-паша отпутовао за Лондон. Путовање на изложбу у Париз књазу није донијело никакву политичку корист. Ипак, овај пут имао је финансијски ефекат. Француски цар је црногорском становништву, страдалом од колере и глади, додијелио помоћ од 5000 франака.¹²

Велика свјетска изложба 1873. године одржавала се у Бечу. Књазу Николи је, 7. фебруара 1872. године, Мехмед паша послао позив да Црна Гора, у оквиру Османског царства, учествује на овој изложби.¹³ Уз позив, на Цетиње су послата потребна обавјештења о изложби и њен програм. Књаз Никола је оштро протествовао што се положај Црне Горе изједначава са османским вазалним кнежевинама и поручио да ће Црна Гора учествовати једино под условом да буде представљена као самостална држава.¹⁴

Разговори које су крајем марта 1872. на Цетињу водили аустријски генерални гувернер Далмације барон Родић и књаз Никола били су посвећени градњи пута Котор-Ријека Црнојевића и другим питањима из домена односа Црне Горе и Аустрије.¹⁵ Али је, по свему судећи, том приликом поменуто и питање о учествовању Црне Горе на изложби у Бечу. Само неколико дана по свом повратку у Задар, барон Родић је јавио књазу да је добио налог од аустријског цара да позове Црну Гору на свјетску изложбу у Бечу. Позив књазу је почетком априла 1872. уручио лично Емануил Будисављевић, окружни комесар у Котору.¹⁶ Том приликом предао му је и програм изложбе. По повратку у Котор, Будисављевић пише да је извијестио барона Родића да се књаз „удостојио обећати учествовање Црне Горе при Бечкој изложби 1873.“¹⁷ Будисављевић је књазу сугерисао и начин на који би Црна Гора могла да се представи на изложби. Предложио је да експонати буду: дуван, вино, жито, кртола, кожа, вуна, суво месо, риба, руде, воће, дрвеће, предиво,

¹² Б. Павићевић, *Историја Црне Горе IV-2, Саздање црногорске националне државе 1796-1878*, Подгорица 2004, 119-120.

¹³ *Mahmoud Pasha a Nicola*, Grand Vezirat, 7 Fevrier 1872, Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje (=AO NMCG), Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2146.

¹⁴ Никола I, *Одношаји с Турском*, Записи, година V, књига VIII, јануар-јун 1931, Цетиње 1931, 150.

¹⁵ *Црногорац*, бр. 12, 25. Марта (6. Травња) 1872, 4; Б. Павићевић, *op. cit.*, 158-159.

¹⁶ *Rodic a Nicola*, Zaga, 9 Avril 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2147; *Црногорац*, бр. 13, 1. Април (13. Травња) 1872, 4; *Црногорац*, бр. 14, 8. Април (20. Травња) 1872, 4; *Глас Црногорца*, бр. 8, 9. јун (21. липањ) 1873, 1; М. Ђуговић, *Trgovački kapital u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Cetinje 1958, 82-83.

¹⁷ *Budisavljević knjazu Nikoli*, Kotor, 14/26. april 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2171.

ткање, везени радови, капе, одјећа, оружје и др. Књаз је желио да црногорско учешће буде наглашено и посебним изложбеним простором. За све детаље у овом погледу Будисављевић је препоручио обраћање барону Вилиму Шварц Оснборну, управитељу бечке изложбе, истичући такође потребу да се оформи Средишње црногорско повјереништво. Као дио Хабзбуршке монархије, на изложби је вјероватно била заступљена и Бока Которска, јер је у функцији тога за ову изложбу 10./22. априла било установљено бококоторско повјереништво, под вођством капетана Рендића.¹⁸

У вези са османским претензијама да Црна Гора излаже у оквиру османског павиљона, књаз Никола се, још у марту, обратио и италијанском представнику у Цариграду, Барболанију, који га је увјеравао да поддржава црногорски самостални наступ на изложби.¹⁹ Сам Махмуд-паша покушао је да избјегне даље расправе о овом питању, изјавивши књазу чуђење што је тако реаговао на његов позив, када је позиција Црне Горе позната цијелом свијету (... *“La position du Montenegro etait connue de tous le monde“*...).²⁰ Почетком маја 1872. књаз Никола је обавијестио Махмуд-пашу да је Црна Гора добила позив адресиран на Књажевину.²¹

Иако је дипломатском акцијом књаз Никола Црној Гори обезбједио самостално излагање у Бечу, потврђујући тако независни статус своје државе, Црна Гора на овој манифестацији није учествовала. Њеног имена нема у попису имена учесница нити на мапама павиљона у Бечу.²²

Књаз је ипак искористио одржавање Свјетске изложбе да посјети Беч, у коме су се тада налазили сви важнији европски владари. На путу у Беч, црногорски књаз и књагиња и њихова пратња, претходно су посјетили Рим и били примљени на италијанском краљевском двору.²³ У Беч су стигли 12/25. маја.²⁴ Упркос негодовању османског посланика, црногорски књажевски пар је примљен код цара 14/27. маја, према церемонијалу за независне владаре.²⁵ Аустријска влада засновала је своје

¹⁸ *Budisavljević knjazu Nikoli*, Kotor, 14/26. april 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2171, 2172.

¹⁹ *Barbolani a Prince de Montenegro*, Constantinople, 27 Avril 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2174.

²⁰ *Mahmoud Pasha a Nikola*, Grand Vezirat, 1er Mai 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2176.

²¹ *Nicola I a Mahmoud Pasha*, Cettigne, 1/13 Mai 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. bez broja; *Nicola I a Ambassadeur a la Sublimee Porta a Constantinople*, Cettigne 30 Mai/10 Juin 1872, AO NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1872. godinu, dok. br. 2177.

²² K. Roschitz, *Wien Weltausstellung 1873*, Wien 1989.

²³ *Глас Црногорца*, бр. 4-5, 19. мај (31. мај) 1873, 5.

²⁴ *Глас Црногорца*, бр 6, 26. мај (7. липањ) 1873, 3.

²⁵ *Wiener zeitung* 124, 28. mai 1873, 1.

држање на томе што књаз не плаћа трибут Порти нити је икад прихватио феудални однос према султану.²⁶ Поподне тог истог дана књаз је са својом свитом посетио изложбу. Истог датума, аустријски цар је посетио свога госта, књаза црногорског, и са њим у разговору се задржао пола сата, конверзирајући и са књагињом Миленом и књагињицом Зорком. Два дана касније, књаза је посетио белгијски краљ и други високи гости. Исто поподне је обилазио изложбу и био у дворској опери. Књаз је био и у посјети код руског императора и код руског министра иностраних послова Горчакова, а посјету му је узвратио и руски пријестолонаследник.²⁷

Књажев пут у Беч се завршио успјешно не само због третмана који је имао као владар независне државе већ и због финансијских средстава које је аустријска влада дала Црној Гори за грађење пута од Котора до Ријеке Црнојевића.²⁸ Свјетска изложба послужила је само као сјајан декор за књажеву политичку и финансијску мисију.

На Јубиларној изложби која је 1891. одржана у Прагу Црна Гора није учествовала. Да ја та могућност разматрана, свједочи одобрење књаза Николе да на изложби у Прагу буде изложен портрет великог војводе Мирка, рад чешког сликара Јарослава Чермака.²⁹ Сliku је требало, преко Трста, што брже и безбједније послати у Праг, јер је до отварања изложбе остало мало времена. Одсуство архивских података о транспорту слике или њеном излагању у Прагу упућује на закључак да слика није ни напуштала Цетиње.

У Прагу се у августу 1891. састао деветочлани фило-црногорски комитет под руководством познатог књижевника и заљубљеника у Црну Гору Јосипа Холечека.³⁰ Циљ комитета био је да материјално помогне долазак црногорских представника на изложбу. Међу лицима које су Чеси жељели да виде том приликом налазио се и војвода Марко Миљанов Поповић.³¹ Изложбу су са црногорске стране посетили владин представник Јанко Вукотић и капетан Бојовић, а придружио им се и Милутин Татар, који је у граду Табору боравио због школовања. За-

²⁶ Il Ministro a Vienna Robilant al Ministro degli esteri Visconti Venosta, Vienna, 29 maggio 1873, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije [Montenegro nella politica estera d'Italia], 1861-1875*, eds. Lj. Aleksić-Pejković, S. Burzanović, Podgorica 2011, 408-409.

²⁷ *Глас Црногорца*, бр 7, 2 јун (14. липањ) 1873, 3; Б. Павићевић, *op. cit.*, 168.

²⁸ Књаз је добио тридесет хиљада форинта као прву рату субвенције из аустријског диспозicionог фонда, cf. В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924, 23.

²⁹ *Odbor za umjetničku izložbu u Pragu crnogorskom konzulu u Trstu Dušanu Ristiću (kopija pisma)*, Prag, 23. April 1891, АО NMCG, Fond Nikola I, Fasc. za 1891. godinu, dok. 9.

³⁰ Komitet su činili i J. S. Vilimek, dr O. Souček, Vaclav Breznovski, dr Vaclav Hovorka i dr B. Bouček, cf. V. Černý, *Deset let Černohorského Spolku v Praze*, Praha 1902, 2.

³¹ V. Černý, *op. cit.*, 2.

нимљиво је да *Глас Црногорца*, који у два наврата пише о Прашкој изложби, не помиње присуство црногорских делегата.³² Из комуникације Комитета и црногорског министра просвјете Јована Павловића, види се да је црногорску делегација требала да има виши ранг, предвођена књажевим рођаком Филипом Петровићем Његошем. Међутим, из обзира према Аустро-Угарској, коју је иритирало одржавање ове изложбе, на Цетињу су одустали од овакве делегације. Вјероватно је зато и *Глас Црногорца* прећутао боравак у Прагу Вукотића, Бојовића и Татара.

У Прагу је 1895. године одржана и Велика етнографска изложба. Тим поводом *Глас Црногорца* од 8. јула писао је: „*Чујемо да се справљају неки цетињски грађани у Праг... има Црногораца и по унутрашњости који би могли придружити се овдјешњим*“.³³ Црна Гора, сва је прилика, није учествовала ни на овој изложби јер *Глас Црногорца*, извјештавајући у два наврата о прашкој изложби, не помиње њено учешће.³⁴

Свјетска изложба у Паризу 1900. године била је најбоље организована до тада. Припреме су трајале неколико година. Озбиљне припреме за ову манифестацију вршене су и у Црној Гори. У септембру 1895. француски представник у Црној Гори Пол Депре интересовао се код књажевске владе да ли ће учествовати на изложби.³⁵ Црногорска влада је одговорила: „*црногорско учешће ће бити скромно, али књаз Никола и црногорска влада желе да тиме још једном манифестују своје симпатије према Француској и учврсте и још више развију пријатељске односе*“.³⁶ За црногорског делегата је 1896. године изабран Пол Мелон, црногорски генерални конзул у Паризу. Црногорци су обавијестили Малона да за ову изложбу не могу изградити павиљон, већ да се закупи једна просторија, величине 10 x 10 м.³⁷ Нагласили су да „*црногорски продукти не буду разбацани, јер би тиме црногорско учешће на изложби изгубило сваки значај, а ради се о политичком а не привредном ефекту који Црна Гора жели да постигне*“.³⁸ У фебруару 1898. на Цетињу је основан *Одбор за учествовање Црне Горе на Међународној свјетској изложби у Паризу 1900. године*.³⁹ Црногорска влада је сматрала да

³² У Прагу је отворена чешка изложба, *Глас Црногорца*, бр. 22, 25. мај 1891, 1; У Прагу је затворена чешка изложба, *Глас Црногорца*, бр. 44, 26. октобар 1891, 4.

³³ На прашку изложбу, *Глас Црногорца*, бр. 29, 8. јул 1895, 4.

³⁴ Етнографска изложба у Прагу, *Глас Црногорца*, бр. 21, 20. мај 1895, 3; Чешка етнографска изложба, *Глас Црногорца*, бр. 45, 4. новембар 1895, 2.

³⁵ Д. Вујовић, *op. cit.*, 414.

³⁶ Паришка изложба 1900, *Глас Црногорца*, бр. 29, 16. децембар 1895, 4.

³⁷ M. Groubert a Gavro Vukovic, Paris, 16 Juillet 1898, DACG, Ministarstvo unostranih djela (=MID), Fasc. 66 a, dok.770.

³⁸ О изложби у Паризу цф. Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 414-415.

³⁹ За предсједника Одбора изабран је Лазар Мијушковић, конзул у Скадру, за секретаре

ће Црна Гора од ове изложбе имати моралну и материјалну корист.⁴⁰ Одбор је упутио позив за учествовање на изложби, дефинисао општа правила и посебна упутства за начин излагања предмета на изложби и изабрао повјеренике из свих крајева Црне Горе.⁴¹ Мелон је у августу 1898. године тражио од Министарства спољних послова Црне Горе да га информишу о предметима који ће на изложби бити представљени. У априлу 1899. министарство спољних послова позвало је Лазара Мијушковића да из Скадра што прије дође на Цетиње, како би се припреме за изложбу обавиле, јер „*вријеме лети*“.⁴² Кратки рокови за окончање припрема нијесу били једини нити најтежи проблем организатора. Црну Гору је те године потресала тешка финансијских криза. У таквим околностима, црногорска влада је у мају 1899. обавијестила француску легацију да Црна Гора одустаје од учешћа на изложби.⁴³

Једина велика свјетска изложба на којој је Црна Гора учествовала је она одржана 1905. године у Лијежу у Белгији (*Exposition Universelle et Internationale de Liège*). Петнаеста по реду, ова Свјетска изложба је била организована у част прославе 75 година белгијске независности.

Црногорске припреме за изложбу почеле су формирањем организационог комитета, у чији састав је, за разлику од претходног, ушло више странаца. Чланови овог комитета су били Л. Брунет, црногорски конзул у Паризу, Л. Хамоир, Гуеретте и др.⁴⁴ У једном тренутку, из нама непознатих разлога, Црна Гора је одустала од учешћа на изложби, да би затим наставила припреме, али са новим организационим комитетом. Како свједочи А. Мартиновић, генерални секретар црногорског министарства иностраних послова, припреме за изложбу настављене су захваљујући Ђузепеу Волпију, руководиоцу два велика италијанских предузећа у Црној Гори (*Барско друштво, Монопол дувана*), који је у то вријеме био и

проф. Филип Ковачевић и Славо Рамадановић, први секретар министарства иностраних дјела, за благајника Шпиро Поповић, главни управитељ К. Ц. пошта и телеграфа, за техничке послове именован је проф. Мило Ковачевић. Чланови одбора били су Андрија Радовић, Вуко Вулетић, Стево Татар, Филип Јерговић, Мило Татар и Јово Поповић, цф. *Одбор за учествовање Црне Горе на Паришкој изложби 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 7, 14. фебруар 1898, 4; Д. Вујовић, *op. cit.*, 415, п. 218.

⁴⁰ *Позив за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4;

⁴¹ *Позив за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4; *Одбор за учествовање Црне Горе на Међународној Свјетској Изложби у Паризу 1900. године, Глас Црногорца*, бр. 9, 28. фебруар 1898, 4;

⁴² *Ministarstvo inostranih poslova Lazaru Mijuškoviću*, 26. mart 1899, DACG, Ministarstvo unostranih djela (=MID), 1899, Fasc. 70, dok. 481.

⁴³ *Boulimier a Gavro Vukovic, Paris, 16 Mai 1899*, DACG, MID, 1899, fasc. 71, dok. br. 771.

⁴⁴ *T'Hoën a Monsieur Martinovich, Bruxelles*, 20 Fevrier 1905, DACG, MID, 1905, fasc. 122 a, dok. br. 416.

почасни конзул Србије у Венецији.⁴⁵ Црногорска влада је Волпија именovala за генералног комесара Црне Горе на изложби у Лијежу. Уз одобрење црногорског министарства иностраних послова, Волпи је за првог секретар одредио Т. Хоен-а, генералног конзула Црне Горе у Бриселу а за другог секретара Ј. Хогге-Форт-а, конзула Србије у Лијежу.⁴⁶

Црна Гора је у Лијежу имала свој павиљон, о коме *Глас Црногорца* пише да се „не одликује огромном размјерима и величином, одликује се елегантношћу и укусом, а што је још пријатније, саграђен је у српском народном стилу“.⁴⁷ Није нам познат аутор пројекта павиљона, а за декорацију ентеријера био је ангажован венецијански умјетник М. Карбонаро.⁴⁸ Немамо података како је изгледао ентеријер црногорског павиљона. У њему су били изложени: црногорска ношња, колекције оружја престолонаследника Данила и војводе Божа Петровића, а посебно су биле истакнуте разне врсте дувана и прехрамбени производи.⁴⁹ Два Црногорца, који су стално боравили у црногорском павиљону, стигли су у Лијеж 13. априла 1905.⁵⁰ Изложбу је пратила брошура од 100 страна са фотографијама из разних крајева Црне Горе.⁵¹

Волпи није могао присуствовати свечаном отварању изложбе 27. априла, па је опуномоћио италијанског публицисту Вика Мантегаца да га замијени на отварању.⁵² Мантегаца је био пропагандиста италијанске спољне политике, али и један од акционара *Барског друштва*. Имао је искуства у овим пословима, јер је био комесар италијанског павиљона на великој свјетској изложби у Паризу 1900. године.⁵³

Црногорски павиљон је 29. априла посјетио и краљ Белгије Алберт, који је био „особито задовољан што Црна Гора учествује у изложби, јер та земља, иако је малена, из дана у дан добија све више важности“.⁵⁴ Након белгијског краља, павиљон је обишао и Франкот,

⁴⁵ *Ministere des affaires Etrangères de Montenegro a T'Hoën*, Cettigne, 23. II 1905, DACG, MID, 1905, fasc. 122 a, dok. br. 417.

⁴⁶ *Ministarstvo inostranih djela Đuzepe Volpiju*, Cetinje, 11. januar 1905, MID, 1905, Fasc. 122, dok. br. 40.

⁴⁷ *Црна Гора на Белгијској изложби*, *Глас Црногорца*, бр. 20, 21. мај 1905, 3.

⁴⁸ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁴⁹ G. Dreze, *Le livre d'or de l'Exposition universelle et internationale de 1905: histoire complète de l'Exposition de Liège (1905)*, Liège 1906, 515-516.

⁵⁰ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁵¹ G. Dreze, *op. cit.*, 516.

⁵² Ђузепе Волпи је имао важну сједницу Монопола дувана заказану за 13/26 април 1905, те није могао стићи на отварање изложбе у Лијежу 27. априла. 1905, cf. *Đuzepe Volpi ministru inostranih poslova Gavru Vukoviću*, Venecija, 3/16 april 1905, MID, 1905, Fasc. 123 a, dok. br. 794.

⁵³ *Đuzepe Volpi ministru inostranih poslova Gavru Vukoviću*, Venecija, 3/16 april 1905, MID, 1905, Fasc. 123 a, dok. br. 794.

⁵⁴ *Црна Гора на Белгијској изложби*, *Глас Црногорца*, бр. 20, 21. мај 1905, 3.

белгијски министар индустрије и грађевина, са генералним владиним комесаром Ламаршом и његовим помоћником Годијем.

Црна Гора је на изложби у Лијежу добила 8 награда, од чега 3 *grands prix*-а и 3 златне медаље и по једну бронзану и сребрну медаљу.⁵⁵ Црна Гора је добила златну медаљу за бухач, сребрну за вуну и бронзану за „*Sumac*“ (?).⁵⁶ Ова изложба промовисала је пласман црногорског дувана на европском тржишту.⁵⁷ Ангажовање Италијана Волпија и Мантегаце на свој начин одражава промјене које су се у економском, политичком и културном животу десиле са учвршћивањем италијанског капитала у Црној Гори.

Изложба у Лијежу подстакла је интересовање белгијског сената за Црну Гору. Сенатор Адримон ангажовао је Hogge Forta-а да припреми извјештај на основу кога би белгијски парламент могао да разматра могућност економске везе Белгије и Црне Горе.⁵⁸

Искуство стечено на изложби у Лијежу утицало је да се Црна Гора боље припреми за Балканску изложбу у Лондону (*Balkan State Exhibition*) двије године касније.⁵⁹ На овој изложби су учествовале само 3 државе - Црна Гора, Србија и Бугарска.⁶⁰

Припреме за Балканску изложбу почеле су у децембру 1906, када је на Цетиње дошао оксфордски професор Херолд Хартли као повјереник *The London Exhibition Company Ltd*, како би извршио потребне припреме и замолио књаза Николу да буде покровитељ ове изложбе.⁶¹ Црногорци су одушевљено прихватили понуду за учествовање на изложби и потписали протокол, „без икакве идеје шта и како даље да раде“.⁶²

На Цетињу је у децембру 1906. основан привремени одбор, на чијем челу је био Андрија Радовић, а затим и стални одбор, чији је предсједник био Вуко Вулетић, секретар Петар Пламенац, а чланови, Мило Ковачевић, Филип Јерговић и Мило Татар.⁶³ У унутрашњости су орга-

⁵⁵ G. Dreze, *op. cit.*, 277.

⁵⁶ *Hogge-Fort a Voivode Vukovitch*, Liège, 5 Aout 1905, MID, 1905, fasc. 126, dok. br. 1751.

⁵⁷ V. Mantegazza, *L'Altra Sponda. Italia ed Austria nell'Adriatico*, Milan 1906, 232.

⁵⁸ *Hogge Fort a Gavro Voucovich*, Liège, 16 Avril 1905, MID, 1905, fasc. 123 a, dok. br. 881.

⁵⁹ О Балканској изложби у Лондону 1907. године најисцрпније цф. Р. Ј. Драгићевић, *Учешиће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону 1907. године*, Историјски записи, година IV, књига VII, свеска 1-3, јануар-март 1951, Цетиње 1951, 50-62; Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1871, 365; М. Đurić-Đordević, *Strani fotografi u Crnoj Gori početkom XX vijeka*, Matica, Proljeće/Ljeto 2003, Podgorica 2003, 231-234.

⁶⁰ *Како изгледа Балканска изложба*, *Глас Црногорца*, бр. 22, 12. мај 1907, 2-3.

⁶¹ *Балканска изложба у Лондону*, *Глас Црногорца*, бр. 52, 9. децембра 1906. 3.

⁶² M. Edit Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 168.

⁶³ Са изузетком привредника Вука Вулетића, остали су били високи државни чиновници и гимназијски професори. У тренутку именованја у одбор, Андрија Радовић је био

низовани пододбори, у којима је било ангажовано више од тридесет људи.⁶⁴ Одбор је проф. Хартлију понудио да буде црногорски комесар, али он није пристао.⁶⁵ Потом је књаз Никола за комесара изложбе именовано Енглескињу Мери Идит Дарам, која је у то вријеме боравила на Цетињу.

Савјети М. И. Дарам значајно су допринијели раду одбора. У фебруару је ангажован фотограф „да важније знаменитости и виђеније типове сниме и од најљепших снимака албум састави“.⁶⁶ За помоћ око прављења каталога, задужен је био Петар Пламенац. По свједочанству М. И. Дарам, није био много ажуран у овом послу.⁶⁷ Пламенац је од одбора тражио помоћ, па су му додијели поручник Марко Мартиновић и поштански службеник Перо Шоћ.⁶⁸ Одбор је припреми каталог на француском и српском језику, у који је пописано 1990 предмета из свих крајева Црне Горе.⁶⁹

Средином марта, М. И. Дарам је отпутовала у Лондон да обави неопходне припреме за црногорски павиљон. Прије њеног одласка, књаз Никола ју је одликовао.⁷⁰

Куково туристичко друштво, које је повремено на Цетиње доводило туристе, било је у ријеткој прилици да организовано поведе из Црне Горе у Лондон лица заинтересована да посјете изложбу.⁷¹ Одбор је прописао и критеријуме које су требали да задовоље момци и дјевојке који ће бити ангажовани за рад у црногорском павиљону: „да буду лијепи, стасити и окретни“.⁷² У Лондон су отпутовали Косто Нешов Милић из Спужа, Машан Гошов Ћупић из Дуге, Видна Мемедовић са Це-

---

бивши министар финансија; ДАЦГ, Цетиње, Балканска изложба у Лондону, Цетиње, 1907, Ф 1; *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 52, 9. децембра 1906, 3; *Глас Црногорца*, бр. 8, 10. фебруар 1907, 3.

⁶⁴ *Балканска изложба, Глас Црногорца*, бр 8, 10. фебруар 1907, 3.

⁶⁵ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 8. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁶⁶ *Глас Црногорца*, бр. 14, 24. март 1907, 3; На изложби је продато 100 000 разгледница са мотивима из Црне Горе, *Глас Црногорца*, бр. 44., 6. октобар 1907, 4; М. Đurić-Đorđević, *op. cit.*, 231.

⁶⁷ М. Е. Durham, *op. cit.*, 168.

⁶⁸ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 5. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Zapisnik sa sjednice Odbora od 27. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁶⁹ Према нашим сазнањима, у црногорским архивским установама и библиотекама није сачуван овај каталог, као ни каталог изложбе у Лијежу 1905.

⁷⁰ М. Е. Durham, *op. cit.*, 169.

⁷¹ Црногорци су могли да путују у Лондон за 600 франака, а дужни су били да се за пут пријаве најкасније до 14/27. јула, иф. *Глас Црногорца*, бр. 11, 3. март 1907, 3; *Глас Црногорца*, бр. 20, 28. април 1907, 3.

⁷² *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 8. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1;

тиња, Петруша Стеванова Ушћумлић из Никшића и Милена Мишурова Делибашић из Спужа.⁷³ За свој ангажман су имали стан и храну и плату од 100 фиорина. Овај износ требало је да добију тек након повратка јер је постојала могућност да један његов дио Енглези плате⁷⁴ М. И. Дарам свједочи да су „били препоносни да би ишта радили“.⁷⁵

Прије слања у Лондон, црногорски експонати за Балканску изложбу били су 18. марта/31. марта 1907. изложени у Војном стану на Цетињу и ова изложба трајала је само један дан.⁷⁶ Знатижељни Цетињани нијесу имали стрпљења да сачекају вријеме званичног отварање већ су рано изјутра разбили печат на вратима Војног стана и „у просторију са предметима је ушла велика маса, а тамо није било никог из Одбора“.⁷⁷ Изложбу је посјетио и књаз Никола са својим сарадницима и дијелом дипломатског кора са Цетиња.

Свечаном отварање изложбе, по одлуци црногорске владе, присуствовао је секретар министарства иностраних дјела Петар Пламенац.⁷⁸ *Montenegrin Section* је био смјештен у великој згради Ducal Hall-а. На самом улазу у црногорски павиљон било је постављено бронзано попрсје књаза Николе.⁷⁹ Унутрашњост павиљона била је обложена тапетима са црногорским грбовима.⁸⁰ На зидовима су биле фотографије и слике чланова књажевске фамилије, Петра ИИ Петровића Његоша, књаза Данила, великог војводе Мирка, Илариона Рогановића и др. По нацрту Мери Идит Дарам, монтирана је црногорска кућа имућнијег сељака са покућством, у којој је предвиђено да један Црногорац гусла, а Црногорка продаје албуме Црне Горе и разгледнице са црногорским мотивима.⁸¹ У павиљону су били изложени дјелови црногорске ношње, скупоцјено оружје, застава са Фундине, разни прехрамбени производи, љековито биље, балвани из црногорских шума а у једаном дијелу била је галерија

⁷³ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 27. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Balkanska izložba u Londonu, Glas Crnogorca*, бр. 17, 7. април 1907, 3;

⁷⁴ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 2. aprila 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁷⁵ M. Edit Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 170.

⁷⁶ *Glas Crnogorca*, бр. 12, 10. март 1907, 3; *Balkanska izložba u Londonu, Glas Crnogorca*, бр. 13, 17. март 1907, 3.

⁷⁷ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 14. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1.

⁷⁸ *Balkanska izložba u Londonu, Glas Crnogorca*, бр. 18, 14. април 1907, 3;

⁷⁹ *Како изгледа Балканска изложба, Glas Crnogorca*, бр. 22, 12. мај 1907, 2-3.

⁸⁰ И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Glas Crnogorca*, бр. 48, 3. новембар, 1907, 3.

⁸¹ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu od 14. marta 1907*, DACG, Cetinje, Balkanska izložba u Londonu, Cetinje, 1907, F 1; *Glas Crnogorca*, бр. 14, 24. март 1907, 3.

црногорских сликара: 108 слика Пера Почека, призори из црногорског живота од Паје Јовановића и слике Илије Шобајића и Мила Врбице.⁸²

Балканска изложба је трајала до октобра 1907. године.⁸³ Првобитно је на Цетињу, за учешће на свечаном затварање изложбе, био одређен Славо Рамадановић коме су издата прецизна упутства како да се влада у Лондону.⁸⁴ Из неких разлога, Рамадановић није био у могућности да одпутује у Лондон, па је црногорска влада умјесто њега именовала Петра Пламенца, тада конзула у Скадру.⁸⁵

За дизајн побједничких диплома са изложбе, конкурисали су умјетници из све три земље учеснице - Драгутин Инкјостри, Тачев и Перо Почек.⁸⁶ Жири је процијенио да би одабиром било кога од њих била фаворизована једна од земаља па је зато ангажован британски илустратор Ховард Давие да обједини сва три рјешења у једано.⁸⁷ На сједници од 15. новембра Оцјењивачки суд изложбе је саопштио да ће спискови добитника награда бити објављени почетком јануара 1908.⁸⁸ Овај списак је у Црној Гори објављен тек 1909. године. Црна Гора је освојила доста вриједних награда. *Grand prix* су добили Каплан Бибезић и Трипо Пињатовић са Цетиња, Анђе Кустудић из Никшића, Петар Пламенац из Црмнице (за вино и ракију), *Барско друштво* и Управа монопола дувана из Подгорице. Црна Гора је добила и дванаест почасних диплома, четрнаест златних медаља, 24 сребрне медаље и 33 бронзане медаље.⁸⁹

Још у току трајања изложбе, у *Гласу Црногорца* изнијета је оцјена да је изложба у Лондону „термометар политичке ситуације, знак двију великих трговинских и политичких струја, које дијеле полуострво и парализују његову заједничку акцију“.⁹⁰ Алудирало се овим на чињеницу да на изложби нијесу заступљене Румунија и Грчка, као ни балканске области које су улазиле у састав Хабзбуршке монархије и Османског царства. Није тешко закључити да је Лондонска изложба имала поли-

⁸² *Glas Crnogorca* opširno izvještava o Počekovim slikama, dok o radovima ostalih umjetnika daje oskudne podatke; *Balkanska izložba u Londonu, Glas Crnogorca*, бр. 15, 31. март 1907, 3; *Радови сликара Почека на Балканској Изложби, Glas Crnogorca*, бр. 28, 23. јун 1907, 3; *Црна Гора у Лондону, Цетињски вјесник*, бр. 20, 3. септембар 1908, 3.

⁸³ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 42, 22. септембар, 1907, 3; И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Glas Crnogorca*, бр. 48, 3. новембар 1907, 3.

⁸⁴ *Zapisnik sa sjednice Odbora za Balkansku izložbu 20. septembra 1907*, DACG, Cetinje, *Balkanska izložba u Londonu, Cetinje*, 1907, F 1.

⁸⁵ *Балканска изложба, Glas Crnogorca*, бр. 43, 29. септембар, 1907, 3;

⁸⁶ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 39, 1. септембар 1907, 3.

⁸⁷ *Glas Crnogorca*, бр. 42, 22. септембар 1907, 3.

⁸⁸ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 54, 1. децембар 1907, 3; *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 56, 8. децембар 1907, 3.

⁸⁹ *Награде са Балканске изложбе у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 14, 28. март 1909, 3-4.

⁹⁰ *Балканска изложба у Лондону, Glas Crnogorca*, бр. 38, 25. август 1907, 3.

тичку и пропагандну улогу, односно да је осликавала настојање Велике Британије, као једне од сила Антанте, да приближи себи мале балканске државе, које су се налазиле на путу продора њемачком и аустроугарском империјализму на Исток, који је директно угрожавао британске интересе. Посебно је било важно да се демонстрира пријатељство Британије и Србије, обзиром на негативан однос који је претходно имала Велика Британија према режиму успостављеном у Београду након мајског преврата 1903. године.

У Црној Гори су били задовољни наступом у Лондону 1907. године.⁹¹ *Глас Црногорца* преноси и како су о изложби извјештавали *Ново Време* и *L'Italia all'Estero*.⁹² М. Идит Дарам је сматрала да црногорска дипломатија није довољно искористила Балканску изложбу у Лондону за промовисање Црне Горе. Након отварања изложбе, писала је књазу да у Лондон пошаље неког из врха црногорске власти, јер не може она представљати Црну Гору, нити је вољна да то ради без ауторитета и плате. Сугерисала је, ако већ нико неће да дође, да се за тај посао ангажују два Енглеза. Црногорски наступ у Лондону 1907. године дефинисла је реченицом: “То је био корак унапријед, али било је прекасно”.⁹³

На врхунцу Анексионе кризе, марта 1909, у изразито анти-аустријској клими у Црној Гори, *Глас Црногорца* обавијестио је домаћу јавност о иницијативи да се у Москви 1909. одржи Српска изложба. О томе *Глас Црногорца* пише: „*Бојкот аустријске робе на Балкану заинтересовао је руске трговачке кругове и руски свијет за српску трговину и српску културу. Приредиће се у Москви српска изложба, на којој ће примити учешће све српске земље: Србија, Црна Гора, Далмација, Бачка, Банат, Тројна Краљевина, стара Србија и Македонија*“.⁹⁴ Очигледно је да је концепт ове изложбе био спојити руску политику и економију са националним тежњама југословенских народа. Истина, југословенски народи посматрани су кроз прилично искривљену националну визуру. Извјесно је да Црна Гора није учествовала на овој изложби, ако је она у било ком виду и одржана.

До формалног признавања своје независности 1878. године, Црна Гора је имала скромно учешће на међународним изложбама, мада је у неколико наврата у међународној јавности актуелизовала питање свог учешћа на оваквим изложбама. Без обзира да ли је на ове манифестације Црна Гора слала своје представнике и експонате (Москва 1867) или је

⁹¹ *Балканска изложба у Лондону, Глас Црногорца*, бр. 37, 18. август 1907, 3; И. Иванић, *Црна Гора на Балканској изложби, Глас Црногорца*, бр. 48, 3. новембар, 1907, 3.

⁹² *Глас Црногорца*, бр. 38, 25. август 1907, 3.

⁹³ *Id.*, *op. cit.*, 172.

⁹⁴ *Српска изложба у Москви, Глас Црногорца*, бр. 10, 1. март 1909, 3.

на њима била заступљена посјетом црногорског суверена (Париз 1867, Беч 1873), Црна Гора их је користила као велика међународна дешавања погодна за остваривање дипломатских циљева, а прије свега наглашавање властите државне независности.

Основна идеја коју су Црногорци о себи хтјели да пошаљу свијету мало се промијенала током четири деценије, од Москве 1867. до Лондона 1907. године. Експонати се скоро нијесу мијењали - сабље и цефердари, ратне заставе, народне ношње, прехрамбени производи... обogaћени, почетком XX вијека, збирком радова црногорских умјетника. Ова факта треба посматрати у вези са чињеницом да су на Цетињу изложбе биле права ријеткост, да је прва музејска поставка била састављена од оружја и заплијењених барјака, а да школованих кадрова за ову област скоро да није ни било.

Tatjana KOPRIVICA, M. Phil.

MONTENEGRO AND INTERNATIONAL EXHIBITIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH- AND IN THE EARLY 20TH-CENTURY

Summary

Until the official recognition of its independence in 1878, Montenegro participated in international exhibitions modestly, although it tried several times to announce to the international public its involvement in such exhibitions. Regardless of whether Montenegro sent its representatives and exhibits (Moscow, 1867) or it was just represented there by a visit paid by its Sovereign (Paris, 1867; Vienna 1873), Montenegro used to take advantage of them as of great international events appropriate to reach diplomatic goals, and primarily to stress the own state independence.

The first very important international Exhibition in which Montenegro took part was the one in Liège in 1905. Two years later, in 1907, Montenegro involved in the *Balkan State Exhibition in London*.

The basic message that Montenegrins had wanted to sent to the world changed slightly from the time of Moscow Exhibition in 1867 to the time of London Exhibition in 1907. The exhibits, namely sabers and miquelets, war (military) flags, national costumes and food products did not subject to a change almost at all; however, they were enriched by a series of the works of Montenegrin artists in the early 20th century. These facts should be taken into consideration in relation to the reality that exhibitions were indeed rarities in Cetinje and that the first museum exhibition presented weapons and flags damaged by fire, as well as that almost no educated human resources for the purpose existed at that time.

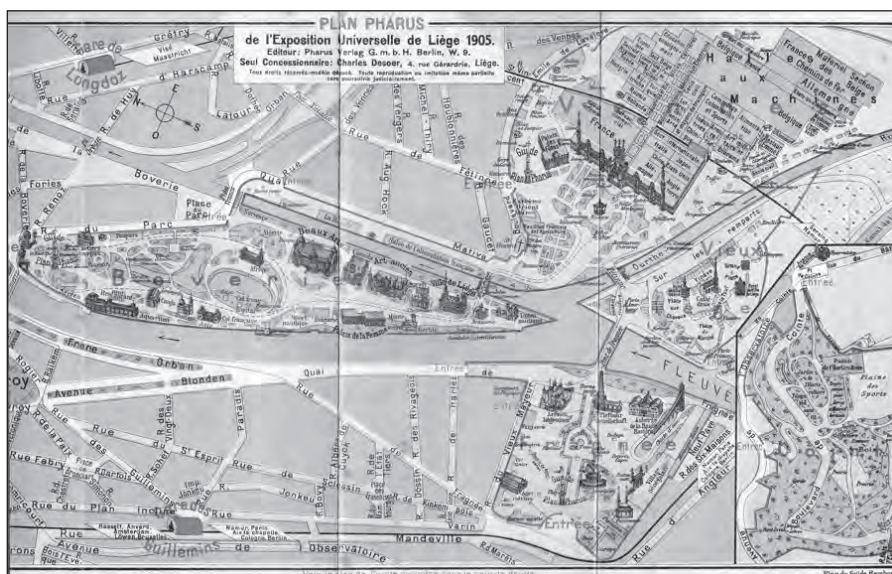
Сл. 1. Мушка и женска црногорска ношња изложена 1867. у Москви (О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славјанскиј мир. Етнографическаја выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 60).

Сл. 2. Фотографија Црногорца са изложбе 1867. у Москви
(О. В. Карпова, Н. Н. Прокопјева, *Славянский мир. Этнографическая выставка 1867 года*, Санкт-Петербург 2000, 61).

Сл. 3. Књаз Никола на пријему код аустријског цара Фрање Јосифа
на Великој свјетској изложби у Бечу 1873.

Сл. 4. План изложбе у Лијежу 1905.

Сл. 5. Црногорски павиљон на изложби у Лијежу 1905.

(Колекција Зорана Зековића,

<http://www.montenegro-canada.com/articles/article/7699190/150334.htm>).

Сл. 6. Црногорски перјаник, Лијеж 1905.
(Колекција Зорана Зековића,
<http://www.montenegro-canada.com/articles/article/7699190/150334.htm>).

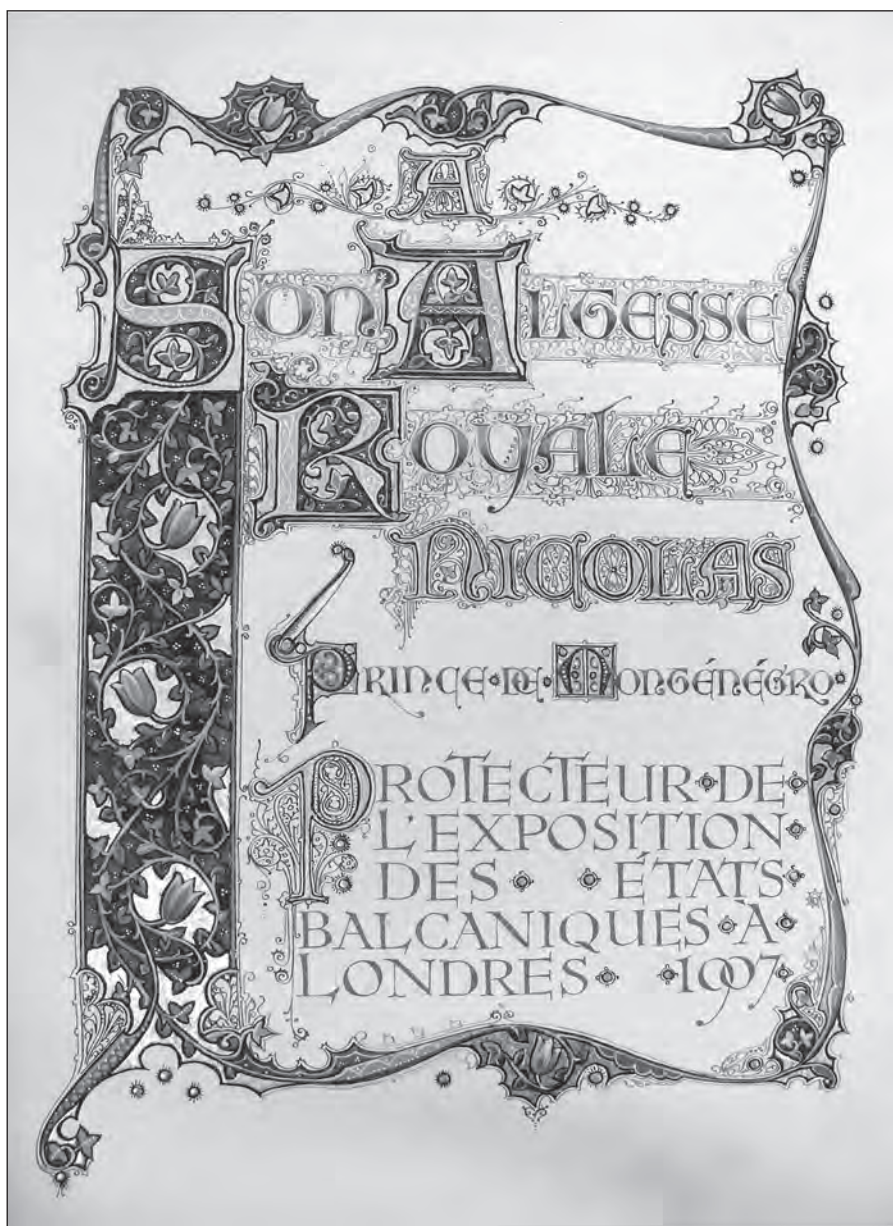

Сл. 7. Књаз Никола са принцем Мирком и унуком Стефаном, разгледница штампана за Балканску изложбу у Лондону 1907. (Црна Гора на старим разгледницама, Подгорица 2008, 48).

Сл. 8. Мост на Ријеци Црнојевића, разгледница штампана за Балканску изложбу у Лондону 1907. (Црна Гора на старим разгледницама, Подгорица 2008, 138).

Сл. 9. *Grand Prix* диплома са Балканске изложбе у Лондону 1907. поклоњена књазу Николи (Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу).

Сл. 10. *Grand Prix* диплома са Балканске изложбе у Лондону 1907. поклоњена књазу Николи (Архивско-библиотечко одјељење Државног музеја на Цетињу).